

ΕΛΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Μεταδιδακτορική έρευνα με θέμα:

**ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ
ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ 1912-1913**

Τελική έκθεση

Αντικείμενο της μεταδιδακτορικής έρευνας είναι η μελέτη των προσωπικών μαρτυριών για τους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913 και η εξαγωγή συμπερασμάτων που προκύπτουν από τη σύγκριση των προσωπικών μαρτυριών με τη σχετική βιβλιογραφία των δευτερογενών πηγών. Μελετήθηκαν πολεμικά ημερολόγια, επιστολές και αναδρομικές προσωπικές μαρτυρίες οπλιτών και αξιωματικών του ελληνικού στρατού και επιχειρήθηκε μια προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο βίωσαν τον πόλεμο οι πρωταγωνιστές του. Σκοπός της έρευνας είναι να φωτιστεί περισσότερο το ιστορικό υποκείμενο, ο άνθρωπος που, στο μέτρο των δυνατοτήτων του, διαμορφώνει και καταγράφει την ιστορία. Επίσης να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο μαχητής, απλός πολίτης ή αξιωματικός, προσλαμβάνει και αφηγείται το βίωμα του πολέμου. Επειδή ο οπλίτης είναι ο αδιαμεσολάβητος μάρτυρας των συνθηκών του πολέμου, στο βαθμό που είναι σε θέση να καταγράφει όσα βιώνει, είναι συχνά πολύ ενδιαφέρουσα και πιο αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης σε σχέση με τα στρατιωτικά αρχεία, που εστιάζουν κατεξοχήν στο θριαμβευτικό τελικό αποτέλεσμα και το μετρούν με ποσοτικά δεδομένα με μια τάση γενίκευσης. Παράλληλα, μελετώντας τα διαδοχικά εκδοτικά κύματα για το συγκεκριμένο θέμα, επιδιώχθηκε να εντοπισθούν οι όποιες επαναξιολογήσεις και τοποθετήσεις ή και μετατοπίσεις της μνήμης στο πέρασμα του αιώνα που μεσολάβησε μέχρι τις μέρες μας, καθώς και οι αιτίες που τις προκάλεσαν.

Εξετάστηκαν τα τέσσερα μέτωπα των δύο αυτών αναμετρήσεων, η προέλαση στη Μακεδονία και η απελευθέρωση της Βορείου Ηπείρου στα βορειοδυτικά, η άλωση του Μπιζανίου στην Ήπειρο, ο ναυτικός αγώνας στο Αιγαίο και τέλος ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος, που παρουσιάζουν εξαιρετικά διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά. Οι διαφορές ανάμεσα στην αστραπιαία προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη και στον στατικό πόλεμο στο οχυρωμένο Μπιζάνι είναι περισσότερο από εμφανείς και τις ομολογούν όσοι στρατιώτες είχαν την ευκαιρία να τις αντιληφθούν προσωπικά.

Η έρευνα έγινε στην κοντινή με τα γεγονότα δημοσιευμένη βιβλιογραφία, της οποίας η κυκλοφορία έχει εδώ και πολλές δεκαετίες εξαντληθεί και αναζητήθηκε κατεξοχήν στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη. Επίσης μελετήθηκαν προσωπικές μαρτυρίες που δημοσιεύτηκαν μέχρι σήμερα και οι πιο πρόσφατες ως αφιερώματα μνήμης για την εκατονταετηρίδα. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης μεταδιδακτορικής έρευνας, συμμετείχα στο επιστημονικό συνέδριο που οργάνωσε το Γενικό Επιτελείο Στρατού/ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού στην Αθήνα, στις 7-8 Φεβρουαρίου 2013, για τα 100 χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών πολέμων. Η εισήγησή μου με θέμα «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι ως υποκειμενικό βίωμα του Έλληνα μαχητή» εμπεριέχεται στα πρακτικά του τόμου που δημοσιεύθηκε από το ΓΕΣ/ΔΙΣ¹. Συμμετείχα επίσης στο δίωρο επετειακό αφιέρωμα της εκπομπής *Η Μηχανή του Χρόνου* με τον τίτλο «100 χρόνια ελεύθερη Ήπειρος», που προβλήθηκε από την NET την Πέμπτη 11 Απριλίου 2013 και εστίασε στο «Έπος των εθελοντών» και «Τον πόλεμο των κατασκόπων και την τελική μάχη». Η μελέτη του υλικού αυτού επέτρεψε την εξαγωγή χρήσιμων διαπιστώσεων σε σχέση με τα αρχικά ερωτήματα.

A. Διαπιστώσεις σχετικές με το είδος των πηγών

1) Ο χρόνος έκδοσης των μαρτυριών

Οι πολεμικές αναμετρήσεις του 1912-1913 συγκλόνισαν τον απανταχού ελληνισμό ανεξαρτήτως ηλικίας, ο οποίος συνεπαρμένος από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας προσφέρθηκε με προθυμία και ενθουσιασμό να συμμετάσχει στους αγώνες. Περήφανοι για το νικηφόρο αποτέλεσμα οι μαχητές προχώρησαν σε μια πρώτη μαζική έκδοση των εμπειριών τους στο τέλος του 1913 και κατεξοχήν το 1914, όταν άρχισε να εμπεδώνεται η αναθεωρητική διάθεση των αντιπάλων. Κάποιοι μάλιστα ακόμα και στα πρώτα χρόνια του Διχασμού, απογοητευμένοι «έως θανάτου για την κατάντια του έθνους, ενώ ακόμη δεν εμαράθηκε η δάφνη της νίκης», θεώρησαν χρήσιμη την έκδοση, αφενός για να υπενθυμίσουν όσα οι Έλληνες μπορούν να πετύχουν ενωμένοι, αφετέρου για να αντλήσουν παρηγοριά κι ελπίδα ότι το Έθνος θα ξαναβρεί «το δρόμο της τιμής και του καθήκοντος». Η επόμενη μεγάλη εκδοτική κίνηση μαρτυριών για τους Βαλκανικούς πολέμους σημειώνεται στη δεκαετία του 1960 και ξανά μετά το 1990, όταν η ιστορική έρευνα στρέφει τη ματιά της κυρίως

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *100 χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών πολέμων-Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα 2013, σ. 181-201.

στις ιστορίες των πρωταγωνιστών. Τέλος, το 2012-13, όταν συμπληρώνεται ένας αιώνας από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών πολέμων.

2) Η αυξανόμενη προτίμηση στη χρήση του ημερολογίου

Μετά τους Βαλκανικούς, εκδοτικά σημειώνεται μια ασυνήθιστη αύξηση των πολεμικών ημερολογίων ή σημειωματαρίων, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις οι συγγραφείς τους εμπλούτισαν με τη βοήθεια της μνήμης τους, όταν ακόμα ήταν οι εμπειρίες νωπές. Στην ουσία το πρώτο μεγάλο σώμα ημερολογίων και άλλου τύπου προσωπικών μαρτυριών δημοσιεύεται στην περίοδο των Βαλκανικών πολέμων και αντανάκλα το αγκάλιασμα της πρακτικής του ημερολογίου από όλο και περισσότερους εγγράμματους Έλληνες². Αν οι Βαλκανικοί πόλεμοι δεν παρακινούσαν τους περήφανους πρωταγωνιστές τους να δημοσιεύσουν την εμπειρία τους, θα ήταν δύσκολα ανιχνεύσιμη η εξοικείωση απλών ανθρώπων με την ημερολογιακή γραφή, πριν αυτή γίνει μόδα από τους λογοτέχνες της Γενιάς του Τριάντα, μόδα που οδήγησε στην εκδοτική έκρηξη των ημερολογίων του Ελληνοϊταλικού πολέμου 1940-1941.

Οι περισσότερες από τις προσωπικές μαρτυρίες είναι ημερολόγια αξιωματικών του ελληνικού στρατού, οι οποίοι είναι κατά κάποιον τρόπο εθισμένοι στην υπηρεσιακή λειτουργία της γραπτής αποτύπωσης των καθημερινών γεγονότων με το σχεδόν απρόσωπο ύφος των στρατιωτικών αναφορών, αφού αρκετοί έχουν αναλάβει το ρόλο του γραφέα του τάγματος. Οι στρατιώτες των Βαλκανικών θεωρούν ιστορία, σύμφωνα με την κυρίαρχη ιστοριογραφική αντίληψη, τις μεγάλες μάχες και το βίο των θαυμαστών προσωπικοτήτων. Γι' αυτό όσοι τηρούν ημερολόγια δεν παρουσιάζουν την αυτοπεποίθηση ενός πολεμικού ανταποκριτή, αλλά συνήθως απολογούνται για το ατελές σύγγραμμα που προορίζουν ως «υποβοήθημα» της δικής τους μνήμης ή ως ένα είδος «ατομικής λογοδοσίας» για τη στάση τους, όταν η πατρίδα τους κάλεσε. Σε λιγοστά ημερολόγια θα συναντήσουμε πιο προσωπικές διατυπώσεις στη λογική των εκμυστηρεύσεων του *journal intime*.

3) Το φιλοπολεμικό και ενθουσιώδες ύφος των μαρτυριών

Η συνειδητοποίηση της αξίας της ανθρώπινης ζωής και επομένως το αντιπολεμικό πνεύμα προέκυψαν μετά τα πάθη του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου, στη διάρκεια του οποίου τόσο συστηματικά και μαζικά περιφρονήθηκε αυτή η

² Σχετικά με την ιστορία του ελληνικού ημερολογίου βλέπε στο Ελένη Κ. Δημητρίου, *Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος ως προσωπικό βίωμα – Ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2010.

ανθρώπινη ζωή. Κάτι τέτοιο όμως δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να το περιμένουμε στις μαρτυρίες των Βαλκανικών πολέμων, οι οποίες στο σύνολό τους υφολογικά και από πλευράς ατμόσφαιρας θα βρουν το αντίστοιχό τους μόνον στις αντίστοιχες μαρτυρίες του 1940-41 ή στα ευρωπαϊκά δεδομένα κατά την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Όλοι καταγράφουν τις πιο απίθανες εκδηλώσεις ενθουσιασμού για την απελευθερωτική προσπάθεια, την παλλαϊκή συμμετοχή, καθώς και την υπέρβαση κάθε προσδοκίας εθελοντικής συμμετοχής.

4) Η ιστοριογραφική έρευνα των μαρτυριών των Βαλκανικών πολέμων επισκιάστηκε από το βάρος των επόμενων αναμετρήσεων.

Διαπιστώνεται πως η συστηματική μελέτη των μαρτυριών της περιόδου υπολείπεται σε σχέση με τις επόμενες συγκλονιστικές πολεμικές αναμετρήσεις του 20ού αιώνα, παρότι αναγνωρίζεται πως με τους Βαλκανικούς πολέμους η Ελλάδα διπλασίασε την έκτασή της υλοποιώντας αποφασιστικά το όραμα της εθνικής της ολοκλήρωσης. Πρόκειται για ένα μεγάλο αριθμό μαρτυριών που βρίσκεται σκόρπιο σε πλήθος άλλων αρχείων ή εκδόσεων με τίτλους ελάχιστα ενδεικτικούς για το είδος των πηγών ή ακόμα και ελάχιστα αναγνωρίσιμο περιεχόμενο. Το πρώτο στοιχείο που παρατηρείται λοιπόν είναι η καθοριστική επίδραση που άσκησε στις ιστοριογραφικές προτεραιότητες η συνέχιση των συγκρούσεων στα χρόνια του Διχασμού, του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου και της Μικρασιατικής εκστρατείας. Η Μικρασιατική καταστροφή, με τις πολλαπλές ανατροπές που σήμανε, προσανατόλισε το ιστορικό ενδιαφέρον στις συνέπειές της και, ως εκ τούτου, δεν υπήρξε ο απαραίτητος χρόνος για την ιστοριογραφική αναδίφηση των επιτυχιών των Βαλκανικών πολέμων.

5) Η αυτολογοκρισία των προσωπικών μαρτυριών

Το νικηφόρο αποτέλεσμα των αναμετρήσεων λειτούργησε εν πολλοίς ως καταλύτης που σε πλήθος μαρτυριών απέκρυψε τις δυσάρεστες πλευρές του πολέμου. Μετά από τη λήξη των δύο πολέμων, τα αποτελέσματά τους αμφισβητήθηκαν από τους ηττημένους, ενώ σύντομα η δίνη του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου συμπαρέσυρε πολλές ακόμη χώρες, επιβεβαιώνοντας πως το Ανατολικό ζήτημα βρισκόταν στο πιο κρίσιμο σημείο του, αφού η τύχη των εδαφών της παρακμάζουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνδεόταν άμεσα με την ανάδειξη των μελλοντικών δυνάμεων στη διεκδίκηση των πετρελαίων της Ανατολής.

Το γεγονός πως η πολεμική περιπέτεια της Ελλάδας αλλάζοντας μορφές κράτησε σχεδόν μία δεκαετία δημιούργησε, σύμφωνα με τις ομολογίες των μαχητών, ένα είδος

αυτολογοκρισίας των πρωταγωνιστών και καθόρισε το ύφος των ιστοριογραφικών καταθέσεών τους. Δεν ήταν μόνον ο ενθουσιασμός της νίκης που στρογγύλεψε όλες τις αφηγήσεις των Βαλκανικών πολέμων, αλλά και τα αποτελέσματα της σύγκρισης με τον πολυδιαφημισμένο «πρωσικό στρατό των Βαλκανίων», τους Βούλγαρους, πολύ περισσότερο δε με το στρατό των κατακτητών Οθωμανών: η αίσθηση της υπεροχής, και σε πολεμική προετοιμασία αλλά και σε αυτοθυσία κατά τους αγώνες, διαμόρφωσε έναν εγκωμιαστικό τόνο, που επικάλυψε εν πολλοίς διάφορες αρνητικές πλευρές αυτής της πολεμικής εμπειρίας του έλληνα στρατιώτη. Οι αρνητικές καταγραφές και οι επικρίσεις των μαχητών στους Βαλκανικούς πολέμους κινούνταν σε μια κατεύθυνση αντίθετη προς το πνεύμα ενότητας που με τόσο κόστος είχε αποκτηθεί. Έτσι το διακύβευμα αλλά και το αποτέλεσμα αυτών των πολέμων διαμόρφωσαν και το πνεύμα των εν θερμώ γραφόμενων μαρτυριών. Οι στρατιώτες κάποιες φορές ομολογούν τον περιορισμό που θέτουν οι ίδιοι στον εαυτό τους να «αποσιωπήσουν επίτηδες» πράγματα λυπηρά, των οποίων η συζήτηση ίσως και να ωφελούσε, φοβούμενοι μην σπείρουν στίγματα «έστω και ελάχιστα, εις τα λευκάς, τας ευτυχείς αυτάς σελίδας».³ Ανακοινώνουν την πρόθεσή τους μέσω της έκδοσής τους να σταλάζουν «έστω και μίαν σταγόνα ακόμη φρονήματος και πατριωτισμού εις την νεότητα προπάντων...». Αναπόφευκτα λοιπόν οι άμεσα δημοσιευμένες μαρτυρίες δεν μπορούσαν να αποτελούν παραφωνία ως προς το χαρμόσυνο και νικηφόρο κλίμα για το διπλασιασμό της Ελλάδος. Κινούνταν όλες σε πνεύμα δοξαστικό και μεγαλόψυχο απέναντι στις κάθε μορφής ελλείψεις, παραλείψεις, λάθη και ανομίες.

Επιπλέον οι μεταπολεμικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας και της Τουρκίας περιόρισαν το πλαίσιο των «εθνικώς ορθών» αποκαλύψεων γύρω από το βίωμα των Βαλκανικών πολέμων σε μια εποχή που οι διεθνείς επιτροπές συνέλεξαν στοιχεία για τη συμπεριφορά των εθνικών στρατών στο χώρο της πολύπαθης Μακεδονίας και ενώ όλα ακόμα ήταν ρευστά. Οι πλέον αποκαλυπτικές και αυθόρμητες μαρτυρίες περιέχουν την ομολογία πως δεν θα παρουσιάσουν όλες τις πλευρές της πολεμικής εμπειρίας, γιατί κάτι τέτοιο είναι από κάποιες πλευρές ενοχλητικό και εθνικώς επιζήμιο, και ενδεχομένως θα προκαλέσει τα πατριωτικά αντανακλαστικά του αναγνώστη που θα μεταφράσει την ειλικρίνεια του μαχητή-ιστοριογράφου ως αδυναμία να δει το δάσος και όχι το δέντρο.

³ Πέτρος; Βρυζάκης, *Πολεμικάί εικόνες 1912-1913*, Αθήναι 1914, σ. 4, 8.

Β Διαπιστώσεις σχετικές με το βίωμα του πολέμου ανάλογα με το είδος του μετώπου

Β1 Προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη

1) Σκιαγραφώντας την ψυχολογία των ελλήνων μαχητών στην έναρξη των Βαλκανικών πολέμων, ανιχνεύουμε τον καθοριστικό ρόλο της ήττας του 1897, που δημιούργησε την επιθυμία όλων να «εκπλύνουν το όνειδος» σαν να επρόκειτο για προσωπική υπόθεση του καθενός. Ωστόσο, δεν ήταν μόνο το αποτύπωμα αυτής της ήττας που καθόρισε την ψυχολογία του έλληνα μαχητή των Βαλκανικών πολέμων. Το ηθικό των μαχητών παρέμεινε υψηλό σε όλη τη διάρκεια της προέλασης στη Μακεδονία και αυτό σχετίζεται με τις νίκες και την υποδοχή που τους επιφύλασσε εκεί ο ελληνικός πληθυσμός αντιμετωπίζοντάς τους ως απελευθερωτές. Σε επετειακές εκδόσεις προσωπικών μαρτυριών που εκδίδονται με την πρωτοβουλία τοπικών πολιτιστικών και μορφωτικών Συλλόγων, μπορούμε να πληροφορηθούμε λεπτομερειακά για την καταπίεση, τις απειλές ακόμα και τις δολοφονίες που βίωνε ο υπόδουλος ελληνισμός της παραπαίουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετά το κίνημα των Νεότουρκων το 1908. Αποκορύφωση η καταγγελία της αυθαιρεσίας της τουρκικής διοίκησης στο πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας *Μακεδονία* στη Θεσσαλονίκη του 1911, με τον τίτλο «Τοποτήριο υπερχείλισε»⁴. Οι πληροφορίες αυτές των δευτερογενών πηγών για την τουρκική τρομοκρατία επί του ελληνικού πληθυσμού της Μακεδονίας, εξηγούν την ψυχολογική του κατάσταση και τις ποικίλες εκδηλώσεις ενθουσιασμού κατά την προέλαση του ελληνικού στρατού.

2) Οι στρατιώτες άμεσα διαπιστώνουν με ικανοποίηση την επαρκή κάλυψη των βασικών προϋποθέσεων μιας νικηφόρας στρατιωτικής επιχείρησης: εμπνευσμένη ηγεσία, ενότητα κυβέρνησης και λαού, καθώς και στρατιωτική και διπλωματική ετοιμότητα για να αξιοποιηθούν οι όποιες ευνοϊκές συγκυρίες. Οι στρατιώτες κατέγραψαν την έκπληξή τους για το θαύμα της επιστράτευσης 120.000 ανδρών μέσα σε 8-10 μέρες που έγινε «εν πλήρει ησυχία, άνευ φωνασκιών, άνευ παροξυσμών» και οι περισσότεροι συνέδεσαν αυτή την επιτυχία με το κίνημα του 1909⁵.

Για τη δημιουργία αυτού του αισθήματος ικανοποίησης του έλληνα μαχητή είχε προηγηθεί εντατική προσπάθεια σε όλα τα πεδία. Αν και η Ελλάδα του 1912, κρίνοντας με τους σημερινούς όρους, δεν ήταν απόλυτα προετοιμασμένη για

⁴ Χ. Π. Ίντος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Γεγονότα στην περιοχή του Δήμου Παιονίας- Από την απελευθέρωση της Γουμένισσας στους αγώνες της 10^{ης} Μεραρχίας*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 39.

⁵ Νικόλαος Η. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας 1912-13 του λοχαγού του πυροβολικού Νικολάου Η. Πετιμεζά*, Αθήνα, Έκδοσις Παγκαλαβρυτινής Ενώσεως, 1981, σ. 24, εγγραφή 2-10-1912.

πολεμική αναμέτρηση, ήταν όμως πιο οργανωμένη και ενωμένη σε σχέση με το παρελθόν αλλά και σε σχέση με τον αντίπαλο.

3) Αν και δεν έλειπαν οι ζητωκραυγές, τα δάκρυα χαράς, οι χοροί, τα τραγούδια και κάθε είδους συναισθηματικές εξάρσεις στη φάση της επιστράτευσης, υπήρχε ταυτόχρονα στους στρατιώτες μια διάθεση σταθερής πρόσδεσης με την πραγματικότητα, χωρίς αυταπάτες και αφελείς προσδοκίες, ειδικά όσον αφορά το ρόλο των «προχείρων συμμάχων μας» των Βουλγάρων. Η εμπειρία του Μακεδονικού Αγώνα έδειχνε με σαφήνεια τη σύγκρουση των συμφερόντων με το βούλγαρο στρατιώτη, ο ρεαλισμός όμως μετέθετε αυτή τη σύγκρουση σε ένα δεύτερο χρόνο. Το σχήμα «ο Σταυρός εναντίον της Ημισελήνου», που παρέπεμπε σε ένα νέο είδος σταυροφορίας, θρησκευτικού πολέμου, φαίνεται ότι δεν υιοθετήθηκε από τους στρατιώτες, η χριστιανική συμμαχία ήταν ένα θεωρητικό σχήμα, μια διπλωματική κατασκευή των περιστάσεων.

4) Ένας άλλος μύθος που είχε καταρρεύσει σταδιακά και του οποίου τη σαθρότητα ανακάλυπταν οι μαχητές του 12-13 ήταν αυτός της παντοδυναμίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η αδυναμία των Νεότουρκων να υποστηρίξουν μια σοβαρή αναγεννητική προσπάθεια και οι σπασμωδικές και βίαιες αντιδράσεις τους στις κινήσεις των υπόδουλων λαών για ανεξαρτησία είχαν αποδείξει τα πεπερασμένα όρια της κυριαρχίας τους στη Βαλκανική. Οι μαχητές γρήγορα διαπίστωσαν τον ανεπαρκή οπλισμό και την απουσία εκπαίδευσης των τούρκων στρατιωτών. Στη διατήρηση του αρχικού ενθουσιασμού των Ελλήνων είναι καταλυτική η άμεση αποκάλυψη της αδυναμίας του αντιπάλου, ο οποίος είχε επενδύσει πολλά στον απόηχο που θα δημιουργούσαν οι ηχηρές φοβέρες των γερμανών συμμάχων του.

5) Ο μαχητής του 1912-13 ήταν αυτός που μπορούσε καλύτερα από κάθε άλλον να καταγράψει τις όποιες αδυναμίες, ανεπάρκειες, ελλείψεις και δυσλειτουργίες της στρατιωτικής επιχείρησης, με δεδομένο ότι το Επιτελείο αρνήθηκε τη δυνατότητα παρακολούθησης των επιχειρήσεων στους πολεμικούς ανταποκριτές και δημοσιογράφους, στην πρώτη φάση μέχρι την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Οι δημοσιογράφοι-λογοτέχνες κάλυψαν τα κενά αυτού του μετώπου με τη δύναμη της φαντασίας τους. Η άρση της απαγόρευσης στο μέτωπο της Ηπείρου, μετά από έντονη διαμαρτυρία των Μεγάλων Δυνάμεων, επέτρεψε τον πολλαπλασιασμό των μαρτυριών εκ μέρους των παρατηρητών του πολέμου.

Οι μαρτυρίες των στρατιωτών, παρά την αναμφισβήτητη ικανοποίηση για τις επιτυχίες του Οκτωβρίου, συμφωνούν στις διαπιστώσεις τους για τις ελλείψεις και

αδυναμίες αυτής της προέλασης: την καθυστερημένη λειτουργία του πυροβολικού στη μάχη του Σαρανταπόρου, που κόστισε ζωές στην κατά μέτωπον επίθεση, την αδυναμία της επιμελητείας να στηρίξει εγκαίρως την πορεία προς το Βορρά, που είχε ως συνέπεια τη σταθερή παρουσία της πείνας στα περισσότερα σώματα, την απουσία της υγειονομικής υπηρεσίας, που έγινε αισθητή στην ανεπάρκεια των τραυματιοφορέων και στην έλλειψη υγειονομικού υλικού και καταρτισμένου κατώτερου προσωπικού των νοσοκομείων.

6) Η λύση στο πρόβλημα της πείνας των μαχητών σε όλη τη διάρκεια των αναμετρήσεων, βρίσκεται σε αυτό που θα μπορούσαμε απλοϊκά να θεωρήσουμε ως «κέρδος της κακουχίας»: στην ευκολία με την οποία η στερημένη αγροτική κοινωνία της εποχής βρίσκει πρακτικές λύσεις για κάθε ανάγκη, η οποία οδηγεί στη μετατροπή των μαχητών σε επιδρομείς ξένων περιβολιών, κλεφτοκοτάδες, κυνηγούς, μάγειρες και ψήστες, παρά τις αρχικές καλές προθέσεις του Επιτελείου να πορευθούν συντεταγμένα και να φερθούν με σεβασμό στις περιουσίες του ντόπιου πληθυσμού.

7) Οι μάχες των Βαλκανικών πολέμων καταδεικνύουν μια τεχνικής φύσεως εξέλιξη, τη δημιουργία ενός «βιομηχανικού πεδίου μάχης»⁶, την οποία οι ιστορικοί εντοπίζουν για πρώτη φορά. Η ενίσχυση του ρόλου του πυροβολικού ήταν το βασικότερο χαρακτηριστικό μιας νέας εποχής που ξημέρωνε και που μαρτυρούσε κάποια αξιακή μετατόπιση στο ζήτημα της προσωπικής ανδρείας. Στις προσωπικές μαρτυρίες οι μαχητές φανερώνουν την προσδοκία «πραγματοποίησης θαυμάτων» εκ μέρους του πυροβολικού. Το φίλιο πυροβολικό ανυψώνει το ηθικό τους και τους δίνει μια ανάσα στη μάχη. Οι περισσότεροι εν θερμώ και αναδρομικοί σχολιασμοί των μαχών, τόσο από αξιωματικούς όσο και από οπλίτες, στοχεύουν κυρίως στην αργοπορημένη δράση του πυροβολικού, την ακατάλληλη τοποθέτησή του στο πεδίο της μάχης στις προφυλακές, «δίκην μπαμπούλα», από ανώτερους αξιωματικούς που αδυνατούσαν να κατανοήσουν την ενίσχυση του ρόλου του και στήριζαν τα πάντα στις κατά μέτωπον επιθέσεις, την ανυπαρξία ορειβατικού πυροβολικού, απαραίτητου στο Μπιζάνι και στον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο, αλλά και στη λανθασμένη οδηγία προς τους πυροβολητές να διασώζουν πάση θυσία τα πολύτιμα πυροβόλα τους, ακόμα και σε βάρος του πεζικού, γεγονός που εντέλει τα αδρανοποιούσε. Στην πραγματικότητα το θαυμασμό της κοινής γνώμης προκάλεσαν η ευστοχία του

⁶ Για το θέμα βλέπε την εισήγηση του Ευάνθη Χατζηβασιλείου, «Τεχνολογία, Βιομηχανική Επανάσταση και πόλεμος- Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ως μετάβαση από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα» στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *100 χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών πολέμων-Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα 2013, σ. 23-43.

ελληνικού πυροβολικού αλλά σε συνδυασμό βέβαια με την ορμητικότητα του πεζικού και ιδιαίτερα των ευζωνικών τμημάτων.

Πολλές επιμέρους αλλαγές επιβεβαιώνουν ένα είδος μετάβασης από την παραδοσιακή στη βιομηχανοποιημένη εκδοχή του πολέμου, μια από αυτές και η απαξίωση του ρόλου του ιππικού.

Αλλά η εκβιομηχάνιση του πολέμου δε σήμανε στην πράξη πολλά για την προστασία του στρατιώτη, που ακόμα δεν είχε αντικαταστήσει το πηλίκιο με το κράνος και όφειλε τη σωτηρία του κυρίως στην αναποτελεσματικότητα των τουφεκιών μάουζερ του τουρκικού στρατού, τον τύπο των βλημάτων και την κακή χρήση του τουρκικού πυροβολικού. Πριν λήξει ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος, το Γενικό Στρατηγείο προχώρησε σε προσαρμογή της εμφάνισης των αξιωματικών στις απαιτήσεις της νέας μορφής πολέμου, εξαιτίας των μεγάλων απωλειών αξιωματικών στις μάχες που προηγήθηκαν.

8) Στις προσωπικές μαρτυρίες παρακολουθούμε όλη την ποικιλία των διαθέσεων απέναντι στο τουρκικό στοιχείο: αρχικά την περιέργεια των στρατιωτών να δουν Τούρκο για πρώτη φορά, την απουσία συσσωρευμένης έχθρας και τη μεγαλόψυχη διάθεσή τους, γεγονός που είναι καρπός της έλλειψης πληροφόρησης και της απόστασης από την καθημερινή βιαιότητα που βιώνει ο ελληνισμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά το κίνημα των Νεοτούρκων. Στη συνέχεια έρχεται ο αιφνιδιασμός και η οργή για τις πρώτες πράξεις βίας των τούρκων αιχμαλώτων του Σαρανταπόρου εναντίον των ελλήνων φρουρών τους, που κοστίζουν ζωές, καθώς και τις σφαγές των προκρίτων των Σερβίων από τον υποχωρούντα τουρκικό στρατό. Από την αρχική μεγαλόψυχη διάθεση ως την απόφαση να τιμωρήσουν τον άμαχο πληθυσμό κάποιων τουρκικών χωριών της Δυτικής Μακεδονίας για τη βοήθεια που προσέφεραν στον τουρκικό στρατό, που απείλησε με ολοκληρωτική αποσύνθεση την Πέμπτη Μεραρχία, μεσολαβούν πολλά, ένα από αυτά οαποτροπιασμός των μαχητών, που περνώντας από τα μέρη αιφνιδιασμού της 5^{ης} Μεραρχίας βρίσκουν τους έλληνες νεκρούς στρατιώτες «οικτρώς ακρωτηριασμένους». Σταδιακά στη Βόρειο Ήπειρο ο ελληνικός στρατός ανταποδίδει με τα ίδια μέσα τη συμπεριφορά του τουρκικού στρατού του Τζαβήτ που καταδιώκει: έρευνα στα τουρκικά σπίτια για αφαίρεση των όπλων των κατοίκων, πυρπόληση εχθρικών τουρκικών χωριών, επιλεκτική πυρπόληση τουρκικών καταστημάτων στα μικτά χωριά, φύλαξη των αντίστοιχων ελληνικών με «περίπολο αγοράς» κλπ. Έτσι παρατηρούμε πως ο πρόδηλος φανατισμός και οι πράξεις βίας των ταπεινωμένων υποχωρούντων τούρκων

στρατιωτών δημιουργούν μια ψυχολογική μεταστροφή στους περισσότερους έλληνες μαχητές που αποδέχονται το αναπόφευκτο τέτοιων αντιποίνων. Η βία γεννά βία.

Η βία εναντίον του άμαχου ελληνικού πληθυσμού από τους υποχωρούντες τούρκους στρατιώτες, οι λεηλασίες και πυρκαγιές, μαζικές απαγωγές κατοίκων και δολοφονίες των απαχθέντων, αν και δεν είναι πρωτόγνωρη συμπεριφορά, με την έκτασή της δείχνει την σκόπιμη εμπλοκή του άμαχου πληθυσμού στη δημιουργία τετελεσμένων, προκειμένου είτε να εκβιάσουν εξελίξεις είτε να εκδικηθούν. Μίσση και πάθη συσσωρευμένα βρήκαν την ευκαιρία της εκτόνωσης, αφού η βία του τουρκικού στρατού σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στα Σέρβια, φούντωσε τη διάθεση αντεκδίκησης, που έριξε τα σπίτια των υποχωρούντων τούρκων στη φωτιά και άφησε περιθώριο δράσης στους πάσης προέλευσης επιτήδειους που ακολουθούσαν το στράτευμα. Αυτό βέβαια καθόλου δεν σημαίνει πως οι τούρκοι αιχμάλωτοι αντιμετωπίστηκαν από τους έλληνες στρατιώτες αλλά και από την κυβέρνηση με διάθεση αντεκδικήσεως, εκτός μεμονωμένων περιπτώσεων. Οι έλληνες μαχητές, όταν δεν πλειοδοτούσαν σε περιποιήσεις και μεγαλοψυχία απέναντι στους τούρκους τραυματίες, περιορίζονταν στην καταγραφή κυρίως ηθικής ικανοποίησης και «αισθημάτων περιφρονήσεως» για τους αντιπάλους⁷. Από την άλλη, οι ξένοι εθελοντές με αγανάκτηση κατέγραφαν τις περιποιήσεις της κυβέρνησης προς τους αιχμάλωτους τούρκους αξιωματικούς, όπως η χορήγηση του μισθού τους από το ελληνικό κράτος, η στέγασή τους στα ωραιότερα ξενοδοχεία του Φαλήρου και η αντιμετώπισή τους ως φιλοξενουμένων, την ίδια στιγμή που στο μέτωπο της Ηπείρου σημειωνόταν λιμοκτονία.

9) Χάρη στις λεπτομέρειες των προσωπικών μαρτυριών ενδεικτικά είναι εφικτό επίσης να ανιχνεύσουμε:

-το σημείο καμπής του πολέμου, τις μέρες μετά τη μάχη των Γιαννιτσών, που οι δύο στρατοί με εντελώς διαφορετική ψυχολογία αλλά εξίσου εξαντλημένοι βρίσκονται δίπλα-δίπλα στην πλημμυρισμένη πεδιάδα του Αξιού έξω από τη Θεσσαλονίκη,

-την άμιλλα των τμημάτων να μπουν στη Θεσσαλονίκη,

-το κλίμα του ενθουσιασμού κατά την απελευθέρωσή της,

⁷ Δ. Σκουζές, *Ενθουσιασμοί και Δόξες*, Αθήνα 1967, σ. 47-48

-τη σταδιακή δηλητηρίαση της ατμόσφαιρας από την έντονη βουλγαρική διεκδικητικότητα

-το κλίμα βομβοφοβίας, που δημιούργησε η έντονη κατασκοπευτική δραστηριότητα κ.ά.

B2 Ο ναυτικός αγώνας

Από τον ναυτικό αγώνα, που με τον επιτυχή αποκλεισμό των πλοίων του αντιπάλου έκρινε εν πολλοίς το αποτέλεσμα, αφού εμπόδισε τη μεταφορά ενισχύσεων από την Ασία, εντοπίζουμε στις προσωπικές μαρτυρίεςτον επικό και θριαμβευτικό τόνο, ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση οφειλόταν σε μια ψυχολογία υπεροχής χάρη στην εντατική προετοιμασία των τελευταίων μηνών, και στην ευψυχία της ηγεσίας και των πληρωμάτων.

Η αίσθηση υπεροχής του πληρώματος του θωρακισμένου καταδρομικού *Αβέρωφ* ενισχύθηκε, όταν την πρώτη κιόλας μέρα του πολέμου επισκέφθηκαν το πλοίο ο Βενιζέλος, ο υπουργός Ναυτικών και ο Βασιλιάς, και με τις ενθουσιώδεις ομιλίες τους προκάλεσαν ρίγη συγκίνησης και δάκρυα στα μάτια. Το προσωπικό ημερολόγιο του Κυβερνήτη του *Αβέρωφ*, Σ. Δούσμανη, είναι αποκαλυπτικό για την εργασία που προηγήθηκε και απέδωσε μια αξιοπρεπή εικόνα του στόλου, αν και όχι υπερέχουσα σε σύγκριση με τον τουρκικό. Μόνον η ταχύτητα, η ταχυβολία και η σχετική ισχύς του πυροβολικού του *Αβέρωφ* θα μπορούσαν να νικήσουν την τουρκική αριθμητική υπεροχή. Η ανάληψη εξ αρχής ενός επιθετικού αγώνα στη θάλασσα και η επιλογή της Λήμνου ως ορμητηρίου ήταν οι κινήσεις που καθόρισαν τους όρους του ναυτικού αγώνα. Οι αγωνίες για τις ελλείψεις και τις αδεξιότητες των πρώτων χειρισμών αποδείχτηκαν ήσσονος σημασίας, δεδομένης της πλήρους απουσίας του εχθρικού στόλου επί δίμηνο σχεδόν. Έτσι δόθηκε αρκετός χρόνος για να συμπληρώσουν τα πυρομαχικά τους, να διορθώσουν τις βλάβες και να εκγυμνάσουν τα πληρώματα.

Η ανάγνωση των ναυτικών ημερολογίων τεκμηριώνει λεπτομερειακά την επιτυχημένη δράση του ναυτικού και την άμεση αναγνώριση της αξίας του *Αβέρωφ* στη συνείδηση του κόσμου, με την καταγραφή των υποδοχών και των πολυποίκιλων εκδηλώσεων ενθουσιασμού των κατοίκων των νησιών, τα οποία σταδιακά και χωρίς μεγάλες δυσκολίες το ναυτικό απελευθέρωνε. Καταγράφονται οι εκδηλώσεις λατρείας των νησιωτών για «τον *Αβέρωφ*, το καμάρι μας», που οι αντίπαλοι αποκαλούσαν «το

Σαϊτάν καράβι», οι ασπασμοί στις κλίμακες και το κατάστρωμα του *Αβέρωφ*⁸, η ευγνωμοσύνη απέναντι στα πληρώματα, που αμέσως έλαβε τη μορφή εράνων υπέρ του στόλου και κερασμάτων των ναυτών με διάφορα τοπικά καλούδια. Το υψηλό ηθικό όμως δεν απέκλειε τα τεντωμένα νεύρα των ανδρών, εξαιτίας του εντατικού προγράμματος επιφυλακής, του πλήθους των υποχρεώσεων, της συχνής κακοκαιρίας και του φόβου μήπως στο μεταξύ ενισχυθεί δραστικά ο τουρκικός στόλος με καινούρια θωρηκτά.

Οι προσωπικές μαρτυρίες δείχνουν τη βασική δυσκολία που κυρίως αντιμετώπισαν οι αξιωματικοί του ναυτικού, τον πολύμηνο εγκλεισμό τους στα πλοία. Οι λεπτομέρειες των δύο ναυτικών αναμετρήσεων με τον τουρκικό στόλο στις 3^η Δεκεμβρίου 1912 στα στενά της Έλλης και την 5^η Ιανουαρίου 1913 στη ναυμαχία της Λήμνου, αναδεικνύουν τη γενναία στάση του πληρώματος του *Αβέρωφ* και την ευψυχία του ναυάρχου Κουντουριώτη, ο οποίος, αν και ασθένησε βαριά, δήλωσε ότι «μονάχα πεθαμένος»⁹ θα βγει από το πλοίο. Οι προσωπικές μαρτυρίες αξιωματικών και ναυτών είναι αναγνώσματα στα οποία ακόμα και οι αναφορές ελλείψεων ή παραπόνων ή υστερήσεων αδυνατούν να μειώσουν στο ελάχιστο το θαυμασμό για το σύνολο της προσφοράς του ναυτικού και στερεώνουν την εντύπωση πως η θάλασσα ήταν πάντα το κατεξοχήν σημείο υπεροχής του ελληνικού λαού.

B3 Το μέτωπο της Ηπείρου

Όσοι στρατιώτες έφταναν στο μέτωπο της Ηπείρου διαπίστωναν αφενός την ολιγαριθμία των στρατιωτικών δυνάμεων, αφετέρου το άριστα οχυρωμένο φρούριο του Μπιζανίου με τα συρματοπλέγματα, τα διπλά χαρακώματα και το βαρύ πυροβολικό. Ο πόλεμος φθοράς ήταν αναπόφευκτος, αλλά η πλεονεκτική θέση των Τούρκων προκαλούσε μεγάλες απώλειες στους Έλληνες.

Οι προσωπικές μαρτυρίες αυτού του μετώπου παραβλέποντας την ανισότητα των προαναφερθέντων όρων, καθώς και την ιδιαίτερη δριμύτητα του χειμώνα 1912-13, καταγράφουν πολλές περισσότερες επικρίσεις, που απλώνονται σε πολλά θέματα, όπως ενδεικτικά οι επικρίσεις για:

-την αδράνεια των Σωμάτων, εξαιτίας μιας λανθασμένης πεποίθησης πως οι επιτυχίες του στρατού της Μακεδονίας καθιστούσαν περιττό το ξόδεμα αίματος στην

⁸ Σ. Ι. Δούσμανης, *Το ημερολόγιον του Κυβερνήτου του «Γ. Αβέρωφ» κατά τους πολέμους 1912-1913*, Εν Αθήναις 1939, σ. 92.

⁹ Σ. Ι. Δούσμανης, *ό.π.*, 212.

Ήπειρο, μιας αντίληψης πως πρόκειται για επιχειρήσεις «με εντελώς τοπικήνημασίαν».

-τη σπατάλη του αίματος και την ασυντόνιστη δράση στο μέτωπο αυτό πολλών εθελοντικών σωμάτωνΕλλαδιτών, Κυπρίων, Κρητών, μεταναστών, Δωδεκανησίων καθώς και των Γαριβαλδινών και των Ερυθροχιτώνων, παρά το θερμό πατριωτισμό τους και την άμιλλά τους σε θυσίες.

-την απουσία σχεδίου εκ μέρους του Επιτελείου ή του Διοικητή της Στρατιάς Ηπείρου, Κ. Σαπουντζάκη, καθώς και για πολλούς λανθασμένους επιμέρους χειρισμούς του.

- την ηττοπάθεια του στρατού, τους αυτοτραυματισμούς, τη διάθεση φυγής από το μέτωπο, που οφείλονταν κυρίως στην έλλειψη εμπιστοσύνης στον αρχηγό, στην έλλειψη τακτικής υπηρεσίας ανεφοδιασμού και στις φοβερές κακουχίες.

- τη ληστρική δράση ορισμένων ανταρτικών σωμάτων που δημιουργούσαν προβλήματα σε όσους από τους ντόπιους επέζησαν από τις βιαιότητες Τούρκων και Αρβανιτών και δεν πήραν το δρόμο της προσφυγιάς. Ο Κωνσταντίνος προχώρησε στη διαταγή της διάλυσής τους, από το φόβο ληστρικής διαγωγής στην επικείμενη κατάληψη των Ιωαννίνων.

- την κατάσταση απόλυτης καταστροφής και λιμού σε όλη την περιοχή της Ηπείρου μετά την πτώση των Ιωαννίνων, την οποία επιβεβαιώνουν πολλοί επισκέπτες.

Όμως, και στην περίπτωση αυτή το τελικό αποτέλεσμα έδειξε ότι τελικά οι ανασταλτικοί παράγοντες ξεπεράστηκαν με την παρουσία και την καθοδηγητική δράση στο μέτωπο αυτό του Κωνσταντίνου, καθώς και με τη μεταφορά στρατιωτών από το μέτωπο της Μακεδονίας. Οι πανηγυρισμοί των Αθηναίων κατά την παρέλαση της IV μεραρχίας στην κηδεία του βασιλιά Γεωργίου, που καταγράφονται από τους ενθουσιασμένους στρατιώτες, δείχνουν ότι ήδη έχει εμπεδωθεί στη συνείδηση των Ελλήνων μια αντίληψη ότι πρόκειται για τους ήρωες του Μπιζανίου, για μια «πτερωτή» μεραρχία.

B4 O B΄ Βαλκανικός πόλεμος

Για τη σύγκρουση αυτή προηγήθηκε μια μακρά περίοδος προετοιμασίας της.Από τα χρόνια ήδη του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή παιζόταν ένα άγριο παιχνίδι διαμόρφωσης εθνικών κρατών μέσα από τα σπλάχνα μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας και επιβολής εθνικής κυριαρχίας, με έναν παράλογο και εξαιρετικά

διεκδικητικό τρόπο, με βία και τακτικές εθνοκάθαρσης. Στο όνομα αυτής της πρακτικής έγιναν εγκλήματα που μετέφεραν με συστηματικό τρόπο τη βία από το πεδίο των μαχών στην καθημερινότητα των κατοίκων της περιοχής. Οι ίδιες τακτικές συνεχίστηκαν και εντάθηκαν στους Βαλκανικούς πολέμους. Όλοι οι εμπόλεμοι κατέφυγαν σε χρήση βίας εναντίον των αμάχων, όχι όμως στον ίδιο βαθμό ούτε κινούμενοι από την ίδια αιτία.

Χάρη στις προσωπικές μαρτυρίες των στρατιωτών που ανέλαβαν την εμπέδωση της ελληνικής διοίκησης στην κεντρική Μακεδονία, είναι εφικτή η ανίχνευση της πολύ πρώιμης βίας που χρησιμοποιήθηκε από το βουλγαρικό στρατό, κατά την προσπάθειά του να διεκδικήσει δυναμικά την παρουσία του στη Θεσσαλονίκη και την περιφέρειά της.

Οι περισσότεροι έλληνες μαχητές από τους εμπλεκόμενους στην περιοχή του Κιλκίς, του Λαγκαδά και του Παγγαίου ήδη από το Νοέμβριο αντιμετωπίζουν μια κατάσταση ακήρυχτου πολέμου με τους βούλγαρους στρατιώτες, στην προσπάθειά τους να εγκαταστήσουν και να κατοχυρώσουν την ελληνική διοίκηση στην περιοχή, χωρίς όμως αντίστοιχες δυνάμεις. Οι αξιωματικοί καταγράφουν την τρομοκρατία των Βουλγάρων απέναντι στον άμαχο πληθυσμό, προκειμένου να εκδιώξουν τις ελληνικές αρχές και να εγκαταστήσουν τις δικές τους, την άμεση απαίτηση από τους προύχοντες των χωριών να πληρώσουν φόρους για τα τρόφιμα και την επιβίωση του βουλγαρικού στρατού, τις απροκάλυπτες κλοπές κοπαδιών, την υπεξαίρεση των όπλων που πιθανόν είχαν στην κατοχή τους οι κάτοικοι, το κλείσιμο των ελληνικών σχολείων με την πρόφαση της ύπαρξης επιδημίας, τη σύλληψη των χωρικών που είχαν εκδηλώσει το ελληνικό τους φρόνημα, την απαγόρευση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας και την υποχρέωση ανάρτησης της βουλγαρικής σημαίας σε σπίτια και καταστήματα, γεγονός που έθεσε χωριά της περιοχής του Λαγκαδά σε κατάσταση πολιορκίας το χειμώνα του 12-13. Οι αξιωματικοί με την άμεση εμπειρία τους σχολιάζουν ως αφελή και ακατάλληλη για τις περιστάσεις την οδηγία της 7^{ης} Μεραρχίας, που επιδίωκε να κερδίσουν χρόνο μέχρι μια πιο ευνοϊκή συγκυρία για αναμέτρηση:

«Εγκαταστήσατε Ελληνικάς αρχάς εις τον ορισθέντα υμίν τομέα, δια μεταβατικών αποσπασμάτων, έχοντες ως οδηγόν την φρόνησιν, την πειθώ, την

καλήνσυμπεριφοράν, προς αποφυγήν προστριβών μετά των Βουλγάρων, τηρούντες άμα ανδρικήνστάσιν»¹⁰.

Το Φεβρουάριο του 1913 ο ανταγωνισμός μεταξύ των συμμάχων οδήγησε σε σύγκρουση των τμημάτων των δύο συμμαχικών στρατών στη Νιγρίτα, που κατέληξε στην επικράτηση των ελληνικών δυνάμεων. Αυτή η κατάσταση διαρκούς εγρήγορσης και εκνευρισμού, κακουχιών και αϋπνίας εξηγεί την ευχαρίστηση με την οποία οι ήδη εξαντλημένοι στρατιώτες αποδέχθηκαν την ανακοίνωση του πολέμου εναντίον των Βουλγάρων.

Οι προσωπικές μαρτυρίες αυτού του μετώπου εστιάζουν ενδεικτικά στα εξής θέματα:

-την εντελώς διαφορετική ψυχολογία με την οποία οι μαχητές του μετώπου της Μακεδονίας επιθυμούσαν διακαώς τον πόλεμο εναντίον του τακτικού βουλγαρικού στρατού και των κομιτατζήδων, οι οποίοι δρούσαν παράλληλα στην περιοχή. Η προκλητική συμπεριφορά του βουλγαρικού στρατού σα να ήταν ο ηγεμόνας των Βαλκανίων, η εκτεταμένη χρήση της βίας σε συνδυασμό με τις αναγκαίες υποχωρήσεις και ανοχή του ελληνικού στρατού εν αναμονή ευνοϊκών συνθηκών, διαμόρφωσαν φανατισμό και πάθος στους έλληνες μαχητές, που μπορεί να ερμηνεύσει τις μεγάλες υπερβάσεις των ορίων σωματικής αντοχής και την αυτοθυσία τους σε όλες τις συγκρούσεις αυτού του μετώπου.

-τις μεγάλες νίκες του ελληνικού στρατού, με τις μεγαλύτερες απώλειες της ιστορίας του, και την πανωλεθρία τουβουλγαρικού στρατού.

-την κατάχρηση της βίας προς τον άμαχο πληθυσμό εκ μέρους του βουλγαρικού στρατού, που καταγγέλλθηκε από τους παρατηρητές και επισκέπτες του μετώπου. Οι μαχητές με το άμεσο, αν και περιορισμένο, πεδίο εμπειρίας διαπιστώνουν τη συστηματικότητα της βίας του βούλγαρου μαχητή και τον εκδικητικό της χαρακτήρα, αφού ξεσπά και όταν ακόμα δεν μάχεται, και όταν δεν ενεργεί σε ένα πλαίσιο εθνοκάθαρσης, αφού σημειώνεται καθώς υποχωρεί.

- το μεγάλο ρόλο του προσωπικού παραδείγματος των αξιωματικών για την αυτοθυσία των μαχητών. Οι αξιωματικοί στο μέτωπο αυτό υπερέβαλαν σε θυσίες, ιδιαίτερα μάλιστα των ευζωνικών ταγμάτων και των εθελοντικών σωμάτων.

¹⁰ Κ. Ζωρογιαννίδης, *Ημερολόγιον πορειών και πολεμικών επιχειρήσεων 1912-13*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 51.

- την εξάντληση των δυνατοτήτων της χώρας και των αντοχών του στρατού, που επέβαλαν επείγοντως την παύση του πολέμου και οριακά επέτρεψαν την υποχώρηση των μαχητών από τα βουλγαρικά εδάφη.

- την αίσθηση ενότητας του στρατού και τον σεβασμό των μαχητών απέναντι στον Κωνσταντίνο, ο οποίος, με τη συμμετοχή του ως αρχηγός του στρατού και την εγγύτητά του με τον έλληνα μαχητή, λειτούργησε ως σύμβολο των πολεμικών αναμετρήσεων. Ωστόσο, σε ημερολογιακές εγγραφές και μαρτυρίες του περιβάλλοντος του Κωνσταντίνου, εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα του κυοφορούμενου Διχασμού.

- τη διατήρηση και ενίσχυση της Μεγάλης Ιδέας, παρότι ομολογείται από τους μαχητές η ανάγκη των έργων της ειρήνης προκειμένου να στερεωθούν τα αποτελέσματα των πολεμικών αναμετρήσεων και να αναρρώσει η κοινωνία από τα τραύματά της, κ.ά.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι προσωπικές μαρτυρίες που εκδόθηκαν και διαρκώς εκδίδονται για τους Βαλκανικούς πολέμους φανερώνουν όλο και περισσότερες πτυχές των συγκεκριμένων πολεμικών αναμετρήσεων και οδηγούν σε πολύτιμα συμπεράσματα, τόσο για τη σημασία και την αξία αυτών των πηγών, όσο και για την ακριβέστερη ανάπλαση της δράσης και της σκέψης του έλληνα μαχητή.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξάκης, Ι. Σ., *Πολεμικά Αναμνήσεις-Οι ελληνικοί απελευθερωτικοί πόλεμοι 1912-1913 και το 1^{ον} Ανεξάρτητον Τάγμα Κρητών*, Αθήνα 1967.

Αλεξανδρής, Κωνσταντίνος, Α., *Ο κατά θάλασσαν πόλεμος 1912-13, όπως τον έζησα ως δόκιμος*, Αθήνα [χ. έ.].

Ανδρουλής, Πίνδαρος, *Το ημερολόγιον ενός στρατιώτου. Ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος του 1913*, Αθήνα 1971.

Αναστασίου, Ο., «Βαλκανικοί πόλεμοι από τη σκοπιά των ανωνύμων. Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Γ. Γκιοτσαλίδη», *Τότε...* 17(1984).

Αποστολίδης Δημήτριος, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912-13*, Αθήνα 1913.

Βρυζάκης, Πέτρος, *Πολεμικά εικόνες 1912-113*, Αθήνα 1914.

ΓενικόνΕπιτελείον Στρατού-Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *100 χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου Αθήνα 7-8 Φεβρουαρίου 2013*, Αθήνα 2013.

ΓενικόνΕπιτελείον Στρατού-Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Επιδοθήτωχερσίν αυτού. 100 χρόνια από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων 100 τεκμήρια μνήμης και ιστορίας*, Αθήνα 2012.

ΓενικόνΕπιτελείον Στρατού-Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Αθήνα 1987.

ΓενικόνΕπιτελείον Στρατού-Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Αθήνα 1989-1992, τ. 3.

Γιαννόπουλος, Π., *Οι Βούλγαροι εις την Θεσσαλονίκην*, Αθήναι 1914.

Γκιώνης, Διονύσιος, Γκιώνης, Ιωάννης, *Η αφήγηση ενός μαχητή. Το ημερολόγιο του Ευθ. Κατσιάπη στρατιώτη των Βαλκανικών πολέμων 1912-1913*, Αθήνα 2012.

Γονατάς, Στυλιανός, Επ., *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήναι 1958.

Γρίβας, Κωνσταντίνος Ι., *Ημερολόγιο Κωνσταντίνου Ιωάννη Γρίβα, ναύτη γραφέως στο θωρηκτό Ψαρά κατά τους πολέμους 1912-13*, Αθήνα 1998.

Δάβαρης, Δ. Ν., *Ημερολόγιον του στρατιώτου Δημ. Νικ. Δάβαρη*, Αθήνα 2003.

Δικόνυμος-Μακρής, Γεώργιος, *Ημερολόγιον πολέμου 1912και 1913 εν Μακεδονία και Ηπείρω*, Θεσσαλονίκη 2003.

Δούσμανης, Σ.Ι., *Το ημερολόγιο του κυβερνήτου του «Γ.Αβέρωφ» κατά τους πολέμους 1912-1913*, Αθήνα 1939.

Δρακόπουλος, Βαγγέλης Ν., Δερηζιώτης, Αντώνης, *1912-13 : η μεγάλη εξόρμηση : ο διπλασιασμός της Ελλάδας*, Αθήνα 2001.

Δραγούμης, Φίλιππος, Σ., *Ημερολόγιο. Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα-Γιάννινα 1988.

Εμμανουήλ, Εμμανουήλ, *Ημερολόγιον ή πολεμικάίσελίδαι*, Θεσσαλονίκη 1996.

Ζαδέ, Λ., *Όταν ήμουν στον πόλεμο. Μέτωπο της Ηπείρου Νοέμβριος 1912-Μακεδονία Απρίλιος 1913*, Αθήναι 1914.

Ζωρογιαννίδης, Κωνσταντίνος, *Ημερολόγιον πορειών και πολεμικών επιχειρήσεων 1912-1913*, Θεσσαλονίκη 1975.

ΗμερολόγιονΕλληνοβουλγαρικού πολέμου: Από της 16^{ης} Ιουνίου-17^{ης} Ιουλίου 1913, Αθήναι 1913.

Hutchison, Thomas, S., *Ένας Αμερικανός στρατιώτης υπό την ελληνική σημαία 1912-13*, Αθήνα 2012.

Θεοδωράκης, Γεώργιος, Μ., *Από την εποποιϊαν του 1912. Πολεμικά σελίδες Μέρος 1^{ον} Ήπειρος*, Ιωάννινα 2012.

Ίντος, Χ., Π., *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Γεγονότα στην περιοχή του Δήμου Παιονίας- Από την απελευθέρωση της Γουμένισσας στους αγώνες της 10^{ης} Μεραρχίας*, Θεσσαλονίκη 2012,

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΔ', *Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913*, Αθήνα 1977.

Καλλίμαχος, Δημήτριος, Π., *Από το στρατόπεδο: Η εποποιία του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου*, Κάιρο 1914.

Καραβίτης, Ιωάννης, *Ο Βαλκανοτουρκικός πόλεμος*, Αθήνα 2001.

Κεφαλάς, Ιωάννης, Δ., *Ανάβασις των χιλίων ή δράσις Ελλήνων ερυθροχιτώνων κατά τον Βαλκανοτουρκικόν πόλεμον του 1912-1913*, Αθήναι 1914.

Κοκοσούλας, Ιωάννης, *Πολεμικά ημερολόγια*, Μεσολόγγι 2000.

Κόλιας, Ηλίας, Γρ., *Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1912-1913: «Το Μπιζάνι»*, Αθήναι 1962.

Κωστόπουλος, Τάσος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, Αθήνα 2007.

Λάδης, Φώντας, *Προσωπικά ημερολόγια μελών των πληρωμάτων των θωρηκτών «Αβέρωφ» και «Υδρα» 1912-1913*, Αθήνα 1993.

Λιβιεράτος, Διονύσιος, *Ωρες Μάχης, Ημερολόγιο 23 Φεβρουαρίου-5 Οκτωβρίου 1913*, Αθήνα 1991.

Λιδωρίκης, Μιλτιάδης, *Πολεμικά εντυπώσεις ευζώνου: 20 Σεπτεμβρίου 1912-20 Μαρτίου 1913*, Εν Αθήναις 1914.

Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήναι 1928.

Μάντακας, Γ. Ν., *Ελληνο-Τουρκικός και Ελληνο-Βουλγαρικός πόλεμος 1912-1913 με τη συμμετοχή και Κρητών εθελοντών πολέμου: Ένα μήνυμα ελευθερίας*, Κρήτη 1995.

Μαρκεζίνης, Σ.Β., *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήναι 1966.

Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 6, Αθήναι 1928.

Μελάς, Σπύρος, *Οι πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα 1958.

Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. 2^{ος}, Αθήνα 1952.

Ναυτικό Μουσείο Ελλάδος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι: ο Ναυτικός Αγώνας 1912-1913*, Πειραιάς 1913.

Νικόλτσιος, Βασίλειος, Γούναρης, Βασίλης,*Από το Σαραντάπορο στη Θεσσαλονίκη: Η ελληνοτουρκική αναμέτρηση του 1912 μέσα από τις αναμνήσεις του στρατηγού ΧασάνΤαχσίν Πασά,* Θεσσαλονίκη 2002.

Ντριώ, Εδουάρδος, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος (θρύλος και ιστορία),* Αθήναι 1930.

Οικονομόπουλος, Ηλίας Ι.,*Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού πολέμου: Ο σταυρός κατά της ημισελήνου...*, Αθήναι 1913.

Παπαπολυβίου, Πέτρος (επιμ.), *Υπόδουλοι ελευθερωταί αδελφών αλυτρώτων: επιστολές, πολεμικά ημερολόγια και ανταποκρίσεις Κυπρίων εθελοντών από την Ήπειρο και τη Μακεδονία του 1912-1913,* Λευκωσία 1999.

Παρασκευόπουλος, Γεώργιος, *Σελίδες από τον πρώτον πόλεμον: Σαραντάποροι-Γιαννιτσά-Θεσσαλονίκη,* Αθήναι 1914.

Παρασκευόπουλος, Λεωνίδας,*Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913). Επιστολές προς τη σύζυγό του Κούλα,* Αθήνα 1998.

Πετιμεζάς, Νικόλαος Η., *Ημερολόγιον Εκστρατείας 1912-13 του λοχαγού του πυροβολικού Νικολάου Η. Πετιμεζά,* Αθήναι 1981.

Πολυχρονιάδης, Σοφοκλής, *Απομνημονεύματα Ι. Με τον τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Ιούλιος 1912 - Φεβρουάριος 1913) ΙΙ. Στο Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918),* Αθήνα 1999.

Πράις, Κρόφορντ,*Πολιτική και στρατιωτική ιστορία των εν Μακεδονία Βαλκανικών πολέμων,* Αθήναι 1915.

Ρέππας, Χρήστος, *Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Σελίδες από το ημερολόγιο ενός μαχητή. Εκστρατεία Βαλκανο-Τουρκικού πολέμου 1912-1913,* Ιωάννινα 2007.

Σκανδαλάκης, Ι. Ν.,*Πόλεμος: Εντυπώσεις πολεμιστού από τον ελληνοβουλγαρικώνπόλεμον του 1913,* Θεσσαλονίκη 1915.

Σκουζές, Δημήτριος,*Ενθουσιασμοί και Δόξεις,* Αθήνα 1967.

Σούλης, Χρίστος, [Πολεμικές σελίδες από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο 1912-1913, Ιωάννινα 2006.](#)

[Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Αθανάσιος, Ημερολόγιον του Πρώτου Βαλκανικού πολέμου, Θεσσαλονίκη 1962.](#)

[Σπυριδάκης, Σπύρος, Η πτώσις του Λαχανά, Αθήναι 1914.](#)

Σταυροπούλου, Έ.,*Οι Βαλκανικοί πόλεμοι στην πεζογραφία του Στράτη Μυριβήλη,* Αθήνα 1993.

Στεφανοπούλου, Α. (επιμ.), *Κωνσταντίνος-Πάολα: 100 ερωτικές επιστολές,* Αθήνα 2011.

Τρίχα, Λίντια (εισ. επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο. Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα 1993.

Τσοκόπουλος, Γ., *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού πολέμου 1912-1913*, Αθήνα 1914.

Φραγκίσκος, Ισίδωρος, *Πολεμικόν ημερολόγιον οπλίτου της πέμπτης μεραρχίας κατά τον Ελληνοτουρκικόν πόλεμον 1912-1913*, Αλεξάνδρεια 1914.

Φλωρά-Καραβία, Θάλεια, *Εντυπώσεις από τον πόλεμο του 1912-13*, Αθήνα 1936.

Χαραλαμπόπουλος, Χαράλαμπος (επιμ.), *Το πολεμικό ημερολόγιο του στρατιώτη Σπύρου Μέμου (1912-13)*, Αθήνα 2013.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Ώρες Ελευθερίας. Βαλκανικοί Πόλεμοι -100 χρόνια*, τ. 3, Αθήνα 2012.

Χατζηκωστής, Γ. (επιμ.), *Γράμματα από το Βαλκανικό μέτωπο. Τριανταένα γράμματα του Σωτηράκη Μαρκίδη από τα πεδία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Λευκωσία 1982.

Χριστόπουλος, Κ. Ζ., *Πολεμικόν ημερολόγιον εκ του ελληνοβουλγαρικού πολέμου*, Πύργος 1914.

Ψαλτόφ, Α. Ν., *Περί την τραυματικήν του πολέμου 24 Οκτωβρίου 1912-25 Απριλίου 1913*, Αθήνα 1913.

Heleni Dimitriou

Post-Doctoral research:

A STUDY ON PERSONAL TESTIMONIES ABOUT THE BALKAN WARS 1912-1913

Summary

The subject of the Post-Doctoral research is the study of personal testimonies with reference to the Balkan Wars during the period 1912-1913 and the conclusions that can be drawn from the comparison between them and the corresponding bibliography. War diaries, letters from the soldiers and the Greek military officers were examined and an approach to the way they experienced the war was attempted. The aim of this research is to focus on the historical subject, the human, who forms and registers the history accordingly and to examine the way the warriors apprehend and narrate their experiences from the war.

Four battlefronts were investigated. The advance in Macedonia and the liberation of North Epirus on the north-west side, the fall of the fort of Bizani in Epirus, the naval struggle in the Aegean Sea and the war between Greece and Bulgaria, all of which present different features.

The research included the available bibliography and the personal testimonies published either in the past or even during the recent centenary celebration. I participated in the academic conference for the celebration of the 100 years since the beginning of the Balkan Wars, held by the Hellenic Army General Staff / History Directorate in Athens, on the February 7 and 8, 2013. My paper entitled “The Balkan Wars as a subjective experience of the Greek warrior” has been included in the conference proceedings published by the H.A.G.S. / H.D. I also appeared on the NET TV programme “The Time Machine” which presented a documentary entitled “100 years liberated Epirus”, on April 11, 2013. It focused on “The Volunteers’ Epic” and “The Spy War and the Final Battle”.

The study of the aforementioned material resulted in useful conclusions as far as the primary questions were concerned.

A. Conclusions concerning the Historical Sources

With reference to the time of publication of the personal experiences about the war during 1912 and 1913, the different periods of publishing interest throughout the last century are pinpointed.

With reference to the nature of the evidence, it is possible to detect a steadily developing preference of the literate Greek soldier for keeping a diary.

With reference to the note of narrations, the disputatious and ardent ones prevail.

With reference to the intensity of personal experiences, it is clear that many of the available manuscripts were excessively influenced by traumatic experiences of the immediately following period, of 1915-22, such as the National Rift, the First World War, the Asia Minor campaign and the 1922 defeat by Turkey.

Finally, with reference to the way the writers documented history, self-censorship is is frequently evident.

B. The varied experiences of the war depending on the battlefield.

The advance to Thessaloniki

Outlining the Greek warriors’ psychology at the beginning of the Balkan Wars, we detect the definite role both the 1897 defeat and the warm welcome from the Greek residents of Macedonia and Epirus had on them.

The soldiers pleasantly realized that the requirements for a victorious military campaign were adequate; these included national unity, clear leadership and military skill.

Despite their sentimental outbreaks, the soldiers presented the desire to be strongly attached to reality, free of delusions and naïve expectations, especially as far as the role of Greece’s “provisional allies” – the Bulgarians- was concerned.

At the same time, the legend of the powerful Ottoman Empire was deconstructed in their minds.

The testimonies, apart from satisfaction about the October success, agree on the shortcomings of this advance. There was a delay on the use of artillery in the battle of Sarantaporos, an inability of those in charge to timely support the advance to the North and a lack of medical provisions.

The battles during the Balkan Wars present a technical development for the first time; the creation of an industrial battlefield whose main feature was the enforcement of the role of the artillery.

We notice the variety of disposition towards the Turks; from the soldiers' initial curiosity to witness them for the first time to a harsher attitude and use of violence. With the help of their detailed narrations, we are able to detect the critical juncture in the war after the Giannitsa battle, the solidarity of the forces while entering Thessaloniki, the enthusiastic mood during its liberation and the developing adversity with the Bulgarians, the fears of the bombs caused by the continuing operations of the spies and much more.

The naval struggle

The naval struggle, which succeeded in the exclusion of the rival ships, played a crucial role in the outcome of the war since it prevented the transportation of the Asian forces of the Ottoman Empire to the European theatres of operations.

We identify the epic and triumphant note which resulted both from the intense preparations during the last months of peace and tension of the battle. The personal diary of the captain of the armoured cruiser *Averof*– S.Doumanis – revealed the precarious position of the Greek navy when compared to the Turkish one. The latter could only be defeated by the speed, the high rate of fire and the power of the heavy weapons of the *Averof*.

The adoption of an offensive battle at sea and the selection of Lemnos island as the place from where it would start, were early decisions that determined the terms of the naval combat. The agony concerning the shortages and the clumsiness of the primary operations were proven to be of minor importance, due to the absolute absence of the rival navy within a period of two months. So, there was enough time for the crews to supplement their munitions, to fix the damage on the ships and to be trained.

The reading of the sailors' diaries elaborately verifies the successful naval operations and the direct acclaim of the importance of *Averof* in the people's consciousness, since they document the welcoming and the varied actions of enthusiasm of the islanders who were liberated by the navy. The high morale, though, accompanied other tensions, mostly due to the long campaign. The details referring to the clashes with the Turkish navy in the Ellispontos Strait, on the

December 3, 1912 and in Lemnos island, on January 5, 1913, indicate the brave attitude of the *Averof* crew and their admiral, P.Kountouriotis.

The Epirus forefront

The small number of the Greek military forces, the strongly fortified the Turkish position of Bizani and their heavy artillery, resulted in a different kind of warfare.

The personal testimonies about the war involve a lot of criticism on various matters, such as :

- The inactivity of the military units due to the false belief that after the success in Macedonia there was no need of wasting blood in Epirus.
- The human loss and the poorly organized voluntary operations despite their hearty patriotism.
- The absence of a plan by the Joint Chief of Staff or the commander of the Epirus army, K.Sapountzakis, together with his improper management.
- The sense of defeat from attributed to the lack of faith in the military officer and the tremendous hardships.
- The state of absolute desolation and famine in the region of Epirus after the fall of Ioannina.

The Second Balkan War

The years of the Macedonian Struggle served as the long period of preparation for the Second Balkan War. The conflicts for the formation of the independent nations inside the boundaries of a multinational empire included a lot of crimes against the civilian populations and the use of violence.

Thanks to the personal testimonies of the Greek soldiers who served in Central Macedonia, we can detect the acts of violence of the Bulgarian army while trying to reach Thessaloniki. The Greek warriors of those areas willingly welcomed the declaration of the war against the Bulgarians, due to their terrible hardships.

The personal testimonies offer us a wide range of information about the battles, the overuse of violence on the civilian populations by the Bulgarians, the officers' self-sacrifice which acted as an example for the soldiers, the depletion of the country's supplies and the exhaustion of the army. Moreover, we realize the triumph of the ideology of the Great Idea, the sense of unity among the soldiers and their respect towards the heir to the throne, Konstantinos, despite the fact that there were indications of imminent division as we perceive them from the statements of his supporters.

To sum up, the personal testimonies concerning the Balkan Wars expose many aspects and lead to invaluable conclusions both for the significance of those sources and the accurate perception of the Greek warriors' thoughts and actions.